

พระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์: อนุสรณ์สถานแห่งความทรงจำ
 Memory, Monument and Place: A Case Study of Don Chedi

รับบทความ	13/05/2021
แก้ไขบทความ	16/06/2021
ยอมรับบทความ	18/06/2021

วิภากร ธรรมวิมล¹

ภาควิชาภูมิสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Vipakorn Thumwimol

Department of Landscape, Faculty of Architecture, Chulalongkorn University

vipakorn.t@chula.ac.th

บทคัดย่อ

พระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นโบราณสถานสำคัญระดับชาติ สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์บนพื้นที่ประวัติศาสตร์และแหล่งโบราณคดี ความเป็น “สถานที่เพื่อการระลึกถึง” จะสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อคนเกิดความรู้สึกร่วมไปกับสถานที่นั้น งานวิจัยนี้จึงมุ่งค้นหา “ความรู้สึกแห่งสถานที่” ผ่านบทบาทของอนุสรณ์ดอนเจดีย์ในช่วงเวลาต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิด “สถานที่” และ “ความรู้สึกแห่งสถานที่” โดยทำการศึกษาวิเคราะห์ผังของอนุสรณ์สถาน ประกอบกับการแปลความความหมายขององค์ประกอบทางกายภาพและองค์ประกอบทางนามธรรม เพื่อนำมาสรุปเชื่อมโยงหาความสัมพันธ์ระหว่างสามองค์ประกอบหลัก คือ (1) ลักษณะทางกายภาพหรือสิ่งที่ปรากฏ (2) กิจกรรมและการใช้สอย และ (3) ความหมาย สัญลักษณ์ หรือ ภาพจำ การวิจัยพบว่าการรับรู้ภาพลักษณ์ของสถานที่นี้แปรเปลี่ยนไปในแต่ละยุค จากสนามรบเป็นแหล่งประวัติศาสตร์เชิงตำนานและแหล่งโบราณคดีเชิงประจักษ์ สู่อารยธรรมโบราณสถาน อนุสรณ์สถาน แหล่งท่องเที่ยวและบริการของเมืองใหม่ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่คงอยู่มาโดยตลอดนั่นคือจิตสำนึกแห่งชาติ ในเรื่องความซบเซาซึ่งถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ การยกย่องเชิดชูวีรบุรุษ และความภูมิใจในชาติ ความรู้สึกเหล่านี้ประกอบกันเป็นอัตลักษณ์ของสถานที่

คำสำคัญ: อนุสรณ์สถาน โบราณสถาน ความรู้สึกแห่งสถานที่ การสื่อความหมาย ดอนเจดีย์

¹ อาจารย์ ดร.

Abstract

Phra Borommarachanusorn Don Chedi is a significant national monument in Suphan Buri, Thailand, established on a historical and archaeological site for commemoration. A memorial fulfills its function only if it can create an emotional place for people. Therefore, this research focuses on finding a sense of place through the role of monuments over time. To understand the factors that form “place” and “sense of place” we study the tangible aspects and intangible aspects by analyzing the plans and interpret the meaning of the memorial and its elements, summarizing the relationship between the three interrelated components: (1) physical appearance, (2) activities and uses, and (3) meaning, symbol, or image. The research found that the memories of this place in each era are different, from the battlefield to the legendary site, to the empirical archaeological site, until becoming a registered monument, a memorial, and finally a tourist attraction. What remains, however, is a national consciousness: appreciation of the realm’s historical background, hero-worship, and national pride. These recognitions distribute the identity of this place.

keywords: *memorial, monument, sense of place, interpretation, Don Chedi*

การดำเนินงานวิจัย

ที่มาและความสำคัญของงานวิจัย

อนุสรณ์สถาน หมายถึง สถานที่อันเป็นเครื่องระลึกถึง โดยการแปลความจากคำว่า อนุสรณ์ และ สถาน ตาม พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ในแนวทางการศึกษาเกี่ยวกับการอนุรักษ์มรดกทางภูมิสถาปัตยกรรม อนุสรณ์สถานจัดเป็นมรดกทางภูมิทัศน์ (landscape heritage) ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ประวัติศาสตร์ (historic area) และแหล่งโบราณคดี (archaeological site) อนุสรณ์สถานสำคัญบางแห่งเป็นโบราณสถาน (monument) เนื่องจากมีความเก่าแก่และมีคุณค่า โดยคุณค่าทางกายภาพของอนุสรณ์สถานเกิดจากการรังสรรค์ทางศิลปะ ที่สามารถสื่อความหมายให้ผู้ชมเกิดอารมณ์ร่วมกับสถานที่และวัตถุธรรมนั้น นอกจากนี้ อนุสรณ์สถานยังมีคุณค่าทางสังคมวัฒนธรรมเนื่องจากเป็นตัวแทนของขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยมและตำนาน

อนุสรณ์สถานถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนของเรื่องราวหรือของบุคคล เป็นเครื่องตอกย้ำและชี้้นำความรู้สึก หรือเป็นเครื่องเตือนใจ ความสำเร็จของอนุสรณ์สถานจะไม่สมบูรณ์หากไม่สามารถสร้างให้คนเกิดความรู้สึกร่วมไปด้วยได้ ในประเทศไทยอนุสรณ์อาจเป็นตัวแทนสิ่งที่เคารพนับถืออันแฝงด้วยความเชื่อและความศรัทธา การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพสิ่งแวดล้อมของสถานที่ตั้ง ตลอดจนกิจกรรม ทัศนคติ ค่านิยมของสังคมอาจมีผลต่อความรู้สึกที่ผู้คนมีต่ออนุสรณ์สถาน

พระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นโบราณสถานสำคัญระดับชาติ ที่ถูกสร้างขึ้นบนพื้นที่ประวัติศาสตร์และแหล่งโบราณคดี เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งการระลึกถึง (commemorative memorial) และยืนยันในหลักฐานของการเกิดสงครามยุทธหัตถีที่อาจถูกโยกไปถึงการกำเนิดความเชื่อมั่นในชาติพันธุ์ การให้คุณค่ากับอนุสรณ์แห่งนี้ได้ถูกจารึกไว้ในประวัติศาสตร์หลายครั้ง การวางแผนในอนุสรณ์สถานนี้ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบนพื้นที่แหล่งประวัติศาสตร์โบราณคดีและบริเวณโดยรอบ ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อความหมาย (meaning) และการรับรู้ (perception) พื้นที่ การศึกษาและทำความเข้าใจถึงปัจจัยที่ทำให้อนุสรณ์คงคุณค่าจะนำไปสู่แนวทางการอนุรักษ์พัฒนาอนุสรณ์สถานแห่งนี้ในอนาคต

จุดประสงค์ของงานวิจัย

งานวิจัยนี้มีจุดประสงค์ในการค้นหา “ความรู้สึกแห่งสถานที่” (sense of place) ผ่านบทบาท (role) ของพระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ในช่วงเวลาต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิด “สถานที่” (place) และหาแนวทางการสร้างให้เกิด “ความรู้สึกแห่งสถานที่” และเพื่อเตรียมคำตอบว่าทำอย่างไรให้อนุสรณ์สถานยังคงคุณค่าต่อไป

อนึ่ง การวิจัยนี้ไม่ได้มุ่งเน้นเรื่องการสืบค้นพินหาความจริงทางประวัติศาสตร์เรื่องดอนเจดีย์จะเป็นสถานที่เกิดเหตุการณ์ยุทธหัตถีจริงหรือไม่ หากแต่เน้นการศึกษาเรื่องความหมายของพื้นที่ผ่านการรับรู้และความทรงจำที่ยังคงอยู่ โดยการอธิบายถึงเรื่องบทบาทของอนุสรณ์สถานดอนเจดีย์ในการทำหน้าที่เป็น “สถานที่” ทำการศึกษาผ่านการวิเคราะห์ตั้งแต่แนวความคิดของการเก็บรักษา ถ่ายทอด และสร้างความทรงจำสำคัญของพื้นที่ ที่มีผลกับการวางผังและสรรค์สร้างลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ ไปจนถึงการใช้งานที่เปลี่ยนแปลงไปจากอดีตสู่ปัจจุบัน เพื่อเป็นการหาแนวทางการดำรงอยู่ของ “ความรู้สึกแห่งสถานที่” ของอนุสรณ์สถาน

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ดำเนินการโดยการศึกษาข้อมูลด้านเอกสาร (documentary research) เพื่อค้นคว้าข้อมูลร่วมกับการวิจัยภาคสนาม (field research) และการสังเกตการณ์ร่วมกับการสัมภาษณ์ กำหนดพื้นที่ศึกษาในเขตพื้นที่ดินของกรมราชทัณฑ์ขนาด 372 ไร่ อันเป็นเขตพระบรมราชานุสรณ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ณ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ภายใต้ความรับผิดชอบของกรมศิลปากรและองค์การบริหารส่วนจังหวัดสุพรรณบุรี โดยทำการศึกษาวิเคราะห์ผังบริเวณอนุสรณ์สถาน พ.ศ. 2498 และภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2502, 2518 และ 2562 พร้อมภาพถ่ายโบราณและการศึกษาภูมิหลังทางประวัติศาสตร์โบราณคดี เพื่อนำมาประกอบการตีความและแปลความความหมาย

(interpretation) องค์ประกอบทางกายภาพ (tangible aspect) และองค์ประกอบทางนามธรรม (intangible aspect) ร่วมกับการเก็บข้อมูลการใช้พื้นที่ในปัจจุบัน จากนั้นนำข้อมูลทั้งหมดมาสรุปเชื่อมโยงหาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่าง ๆ

นิยาม หลักการและทฤษฎีที่นำมาใช้ในการวิจัย

1. อนุสรณ์สถานเป็นหนึ่งในมรดกทางวัฒนธรรมและมรดกทางภูมิทัศน์ อ้างอิงองค์การศึกษาศาสตร์และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ที่ระบุไว้ในอนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองมรดกทางวัฒนธรรมและธรรมชาติ (The World Heritage Convention) และ อนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) ที่ได้กำหนดองค์ประกอบของมรดกไว้ใน 2 ลักษณะ คือ สิ่ง ที่ปรากฏเป็นกายภาพ (tangible aspects) มองเห็นและสัมผัสได้ เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม โบราณวัตถุ และ สิ่งที่จับต้องไม่ได้ (intangible aspects) ไม่ปรากฏให้เห็นเป็นกายภาพแต่รับรู้ได้ เช่น ตำนาน เรื่องเล่า ความเชื่อ ประวัติศาสตร์ ประเพณี ดนตรี (UNESCO, 2003) ทั้งนี้ เรื่องคุณค่าของมรดกในแง่มุมต่าง ๆ ยังได้ถูกระบุไว้ในข้อตกลง และอนุสัญญาปลีกย่อยอื่น ๆ อีก
2. นิยามของอนุสรณ์สถาน ในทางสากลใช้คำร่วมกันกับคำว่า โบราณสถาน ให้ไว้โดยสภาการโบราณสถานระหว่างประเทศ หรือ ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) ระบุในกฎบัตรสากลแห่งเมืองเวนิส ว่าด้วยการ สงวนรักษาและบูรณะอนุสรณ์สถาน (โบราณสถาน) และแหล่งที่ตั้ง (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, The Venice Charter) “อนุสรณ์สถานและแหล่งประวัติศาสตร์นั้น มิได้หมายถึงเฉพาะแต่งานก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมอย่างเดียว แต่ยังครอบคลุมถึงสถานที่ตั้งของเมืองหรือชนบท ซึ่งพบ หลักฐานของอารยธรรมอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นพิเศษ ณ ที่นั้น และเป็นหลักฐานของความเจริญก้าวหน้าที่สำคัญหรือเป็น หลักฐานเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ที่มีความสำคัญทางวัฒนธรรมเมื่อกาลเวลาล่วงเลยไป นอกจากนี้ อนุสรณ์สถานยัง หมายรวมถึง รูปปั้นบุคคลสำคัญที่เรียกว่าอนุสาวรีย์ หรือรูปเคารพทางประวัติศาสตร์” (ICOMOS, 1964)
3. การสร้างให้เกิดสถานที่ (place making) คือการสร้างให้เกิด “ความรู้สึกแห่งสถานที่” (sense of place) ซึ่งเกิดขึ้นได้ จากสามองค์ประกอบหลักที่เอื้อต่อกัน ได้แก่ (1) ลักษณะทางกายภาพหรือสิ่งที่ปรากฏ (2) กิจกรรมและการใช้สอย และ (3) ความหมาย สัญลักษณ์ หรือ ภาพจำ (Relph, 1976; Canter, 1977; Norberg-Schulz, 1980, 1988; Punter, 1991; Taylor, 2008).
4. “สถานที่แห่งความทรงจำ” มีความหมายตามที่ Pierre Nora นักทฤษฎีชาวฝรั่งเศส กล่าวไว้เมื่อปี ค.ศ. 1989 ใน บทความ Entre Mémoire et Histoire, Les lieux de mémoire (เผยแพร่ในภาษาอังกฤษ Between Memory and History: Realms of Memory) ว่า “lieu de mémoire” หรือ “สถานที่แห่งความทรงจำ” (place of memory) เป็น หน่วยสำคัญ ตัวของมันเป็นสิ่งจับต้องได้หรือจับต้องไม่ได้ ซึ่งเกิดโดยความตั้งใจของมนุษย์หรือเป็นผลงานของเวลา จน กลายเป็นองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ของมรดกที่ระลึกของกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่ง หรืออาจหมายถึงสถานที่ วัตถุ หรือ แนวคิดใด ๆ ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ในความทรงจำร่วมของกลุ่ม (collective memory) โบราณสถาน พิพิธภัณฑสถาน เหตุการณ์ งานประเพณี ภูมิสัญลักษณ์ เช่น ธงหรือสีอันเป็นเครื่องหมายสัญลักษณ์ (Nora, 1989) ความทรงจำ (memory) ภาพจำ (image) ความหมาย (meaning) และสัญลักษณ์ (symbolic) เป็นแนวคิดเชิงนามธรรมในการสร้าง สถานที่ สิ่งเหล่านี้เป็นผลมาจากความตั้งใจและประสบการณ์ของมนุษย์อันซับซ้อน “สถานที่” ถูกสร้างขึ้นด้วย กระบวนการในการตีความ (interpretation) และการจดจำ (memorization) ความทรงจำ ความหมาย ภาพจำของ สถานที่ คือชุดของความรู้สึกและความประทับใจเกี่ยวกับสถานที่นั้น ค่านิยม ความเชื่อและความคิดของแต่ละบุคคล

รวมถึงค่านิยมความเชื่อและความคิดทางสังคมในยุคหนึ่ง ๆ ย่อมมีผลต่อการตีความนั้นด้วย (Spencer & Dixon, 1983; Montgomery, 1998) ในขณะที่เดียวกัน ร่องรอยของอดีตก่อให้เกิดความหมายใหม่เมื่อกลายเป็นความทรงจำซึ่งได้รับการสนับสนุนจากผู้คนยุคปัจจุบัน (Nora, 1997)

ภูมิหลัง

พระบรมราชานุสรณ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตั้งอยู่ ณ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี พื้นที่ตั้งเป็นที่ดอน สูงจากระดับทะเลปานกลาง 13 เมตร ซึ่งสูงกว่าบริเวณที่ล้อมโดยรอบถึง 1 - 3 เมตร ครอบคลุมบริเวณที่พบหลักฐานทางโบราณคดีซากพระสถูปเจดีย์ และพื้นที่ของส่วนราชการ รวมถึงพื้นที่สาธารณประโยชน์อื่น ๆ ที่เป็นผลมาจากการวางผังบริเวณการใช้ที่ดินของกรมศิลปากรและกรมโยธาธิการ พ.ศ. 2502

ในอาณาบริเวณพระบรมราชานุสรณ์ ประกอบไปด้วยพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระศขาธารออกศึก ที่สร้างขึ้นเพื่อรำลึกถึงชัยชนะครั้งยิ่งใหญ่ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. 2135 และองค์เจดีย์ยุทธหัตถีทรงลังกาที่สร้างครอบซากเจดีย์องค์เดิม เมื่อพ.ศ. 2502 ในการออกแบบวางผังบริเวณครั้งแรกกรมศิลปากรได้กำหนดการใช้ที่ดิน ในขอบเขตรวม 376 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่โบราณสถาน เขตอนุสรณ์สถาน พื้นที่นันทนาการ พื้นที่ตั้งหน่วยงานราชการ และวัดพร้อมกำหนดการก่อสร้างถนนทางหลวงเชื่อมโยงกับศูนย์กลางเมืองสุพรรณบุรีและโดยรอบ

จากการศึกษาสืบค้นเอกสารทางประวัติศาสตร์โบราณคดีและผังโบราณ ประกอบกับเอกสารรายงานและผังปัจจุบันสามารถสรุปรอบเวลาของเหตุการณ์ที่มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและกิจกรรมการใช้สอยบนพื้นที่ การเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นมีผลต่อการเกิดความหมายสัญลักษณ์หรือความจดจำพื้นที่ ไปจนถึงความรู้สึกของสถานที่ โดยสรุปได้เป็น 3 ช่วงเวลา คือ

ช่วงแรก: จากยุทธหัตถีสู่การเริ่มค้นพบ (พ.ศ. 2135 - 2456)

จากบันทึกในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา พื้นที่นี้เป็นชัยภูมิในการรบการสงครามหลายครั้ง จุดที่ตั้งอนุสรณ์สถานได้รับการสันนิษฐานว่าเป็นตำแหน่งเกิดสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. 2135 ระหว่างพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ฝ่ายไทย และพระมหาอุปราชามังสามเกียด ฝ่ายพม่า และพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงโปรดฯ ให้ก่อเจดีย์ฐานไว้ (ต่อมาพื้นที่ได้ถูกทิ้งร้าง จวบสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2456 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงได้รับรายงานการค้นพบสถูปพระเจดีย์ยุทธหัตถี จึงเสด็จพระราชดำเนินไปบวงสรวง หลังพระราชพิธีบวงสรวงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะทำการบูรณะแต่ติดขัดเรื่องงบประมาณแผ่นดิน (กรมศิลปากร, 2543, น.3-4)

ช่วงที่สอง: ยุคเริ่มการเปลี่ยนแปลง (พ.ศ. 2456 - 2502)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ดอนเจดีย์ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน เมื่อ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478 พระบรมราชานุสรณ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเริ่มถูกออกแบบโดยกรมศิลปากร พ.ศ. 2495 พร้อมการวางผังจากการทำงานร่วมกันของกรมศิลปากรและกรมโยธาเทศบาล (คณะกรรมการบูรณะอนุสรณ์ดอนเจดีย์, 2502)

ช่วงที่สาม: ยุคของการเปลี่ยนแปลงและการจัดการพื้นที่ (พ.ศ. 2502 ถึงปัจจุบัน)

พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ได้เสด็จทรงประกอบพิธีบวงสรวง และเปิดพระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ ในเขตอนุสรณ์สถาน เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2502 เมื่อเวลาผ่านไป การใช้ที่ดินในบริเวณที่กำหนดไม่เป็นไปตามแผนแม่บท เกิดการขยายตัวของชุมชนโดยรอบ พื้นที่บรมราชานุสรณ์ฯ ได้ถูกพัฒนาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวสำคัญตามนโยบายขององค์การบริหารส่วนจังหวัด

การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ประวัติศาสตร์และ “ความรู้สึกแห่งสถานที่”

จำแนกสรุปลำดับเวลาและเหตุการณ์ ที่มีผลต่อความรู้สึกแห่งสถานที่ได้ดังนี้

1. ช่วงแรก: บทบาทการเป็นแหล่งประวัติศาสตร์โบราณคดีและพื้นที่แห่งความทรงจำร่วม

ประวัติการค้นพบ “โบราณสถานเจดีย์ยุทธหัตถีดอนเจดีย์” ที่ถูกระบุไว้ในพระราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 30 เริ่มเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สำรวจทางโบราณคดีค้นหาเจดีย์ยุทธหัตถีที่เชื่อว่าถูกสร้างขึ้นหลังเหตุการณ์ชนช้างในสงครามยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวรและพระมหาอุปราชา พ.ศ. 2135 เพื่อเป็นเครื่องยืนยันว่าสงครามยุทธหัตถีได้เกิดขึ้นจริง และเมื่อพระยาสุนทรสงคราม (อี กรรณสูต) ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ใช้ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารที่บ้านทึกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเพื่อค้นหา และพบพระเจดีย์ขนาดใหญ่ซึ่งมีสภาพชำรุดทรุดโทรมตั้งอยู่กลางป่า ณ บริเวณลำน้ำบ้านคอย ในแขวงเมืองสุพรรณ จึงได้ให้ช่างถ่ายรูปประกอบทำแผนที่ระยะทาง และทำหนังสือกราบบังคมทูลไปยังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2456 เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงมีพระบรมราชโองการให้ขุดค้นทางโบราณคดีพื้นที่รอบพระเจดีย์ เพื่อหาหลักฐานที่หลงเหลือจากสงครามในครานั้น (ราชกิจจานุเบกษา, 2456: 2839-2860) ซึ่งในรายงานที่ทูลเกล้าถวายฯ ระบุว่ามีการค้นพบอาวุธโบราณถูกฝังอยู่ในบริเวณดังกล่าว ทั้งธนูโบราณ ปืนใหญ่ และที่สำคัญคืออิฐระ ซึ่งทำด้วยทองสัมฤทธิ์ชนิดหนึ่ง สันนิษฐานว่าเป็นยอดธงไชยนำพระคชาธารของกองทัพสมเด็จพระนเรศวร (ตรี อมาตยกุล, 2498; กรมศิลปากร, 2543)

กายภาพ ก่อนการค้นพบพื้นที่มีสภาพเป็นป่าละเมาะผสมพื้นที่เกษตรกรรม การค้นพบหลักฐานพระสถูปเจดีย์เก่าแก่ และโบราณวัตถุจำนวนหนึ่ง มีผลทำให้พื้นที่ที่ตั้งของอนุสรณ์สถานดอนเจดีย์ กลายฐานะเป็นแหล่งประวัติศาสตร์โบราณคดีเชิงประจักษ์

การตีความเชิงความหมายสัญลักษณ์ พื้นที่ตั้งของอนุสรณ์สถานดอนเจดีย์ มีฐานะเป็นพื้นที่แห่งความทรงจำ (place of memory, lieu de mémoire) จากประวัติของการค้นพบและการก่อร่างกำเนิดพื้นที่จากตำนานสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. 2135 ถึงแม้วันนี้จะยังมีการโต้เถียงในกลุ่มนักวิชาการประวัติศาสตร์โบราณคดีถึงเรื่องความแท้ ว่าเป็นสถานที่เกิดยุทธหัตถีในครั้งนั้นแน่แท้หรือไม่ ไม่ว่าซากที่พบจะเป็นซากเจดีย์ซึ่งสร้างมาเพื่อระลึกถึงเหตุการณ์ตั้งแต่หลังเกิดเหตุสมัยนั้นหรือไม่ก็ตาม แต่หากวิเคราะห์คุณค่าของตำนานและความเชื่อ ที่เป็นจุดกำเนิดของสถานที่ (place) พบว่าบริเวณที่พบซากเจดีย์ยุทธหัตถีแห่งนี้มีนัยยะสำคัญจากการมีอยู่ของมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (intangible cultural heritage) ในรูปแบบของ “individuals recognize as part of their cultural heritage” ที่สืบต่อจากยุคสู่ยุค จากประวัติของการค้นพบเจดีย์ยุทธหัตถี จะเห็นว่าการนำประวัติศาสตร์ และ “ความทรงจำร่วม” (collective memory “la mémoire collective”) มาใช้เป็นกุศโลบายในการกำหนดทัศนคติของสังคม การเมือง และการปกครอง เปลี่ยนพื้นที่ในเชิงตำนานมาเป็นพื้นที่ที่มีหลักฐานจับต้องได้เชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดี

จากอดีตของชาติที่ผ่านความทรงจำ การอ้างอิงตำนาน หรือสิ่งที่จดบันทึกไว้ในพงศาวดารและหนังสือ ถูกลำมาเป็นแนวคิดในการสถาปนาและถ่ายทอดความทรงจำร่วมของชาติ จนถึง การสืบค้นเพื่อหาหลักฐานในการระบุสถานที่ เป็นจุดกำเนิดของสถานที่นี้ โดยอาศัยคุณค่าในเชิงตำนานหรือคุณค่าที่จับต้องไม่ได้ (intangible asset) ประกอบเข้ากับการค้นพบซากเจดีย์และหลักฐานวัตถุพยานสนับสนุนอื่น ๆ ที่จับต้องได้ (tangible asset) ทำให้ “ความเชื่อในความเป็นไปได้” ของสถานที่แจ่มชัดขึ้น

เราสามารถแยกแยะความแตกต่างระหว่าง “ประวัติศาสตร์” และ “ความทรงจำร่วม” ได้จากการวิเคราะห์ที่ลึกไปถึงเรื่อง จุดประสงค์ (aims) และลักษณะ (characteristics) ของทั้งสองสิ่งนี้ เป้าหมายโดยทั่วไปของ “ประวัติศาสตร์” คือ

การสร้างความรู้ความเข้าใจต่อเหตุการณ์ในอดีตที่ถูกต้อง แม่นยำ และไม่ลำเอียง ซึ่งมักจะรวมถึงการเป็นตัวแทนและการเปรียบเทียบจากมุมมองหลาย ๆ ด้าน และเป็นการรวบรวมมุมมองและรายละเอียดเหล่านี้เพื่อถ่ายทอดได้อย่างสมบูรณ์และถูกต้อง ในทางตรงกันข้าม “ความทรงจำร่วม” มุ่งเน้นไปที่มุมมองเดียว เช่น มุมมองของกลุ่มสังคม ของชุมชน หรือของประเทศ ดังนั้น ความทรงจำร่วมจึงแสดงถึงเหตุการณ์ในอดีตจากคำบอกเล่าหรือตำนาน โดยแสดงทัศนคติเฉพาะของกลุ่มชนนั้น ในกรณีของพื้นที่ยุทธศาสตร์ที่โดดเด่นแสดงหลักฐานของการสถาปนาความทรงจำร่วม โดยมีจุดประสงค์มุ่งเน้นให้เกิดการบูรณาการทางวัฒนธรรม สร้างความสำนึกร่วมของความเป็นชาติของคนในชาติเดียวกันเป็นสำคัญ โดยอาศัยตำนานพงศาวดาร ที่เกี่ยวกับรัฐ ชนชั้นปกครอง และตำนานศาสนสถาน (เจดีย์) เชื่อมโยงกับสถานที่เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ดังนั้น พื้นที่ตอนเจดีย์แห่งนี้ จึงเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนในการสร้างการป้องกันระหว่างหลักฐานทางตำนานและหลักฐานโบราณคดีเชิงประจักษ์ เป็นผลให้เกิด “พื้นที่แห่งความทรงจำ” ของการเป็น “แหล่งประวัติศาสตร์” (historic site) ของชาติ

นอกจากนี้ “สถานที่” แห่งนี้ยังผ่านกระบวนการทำให้มีความสำคัญมากขึ้น จากการทำพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคพร้อมด้วยเสื่อป่าหลวงรักษาพระองค์ เสื่อป่ามณฑลนครไชยศรี และลูกเสื่อหลวงโรงเรียนมหาดเล็ก รวมกว่า 400 คน ระหว่างวันที่ 20 ถึง 27 มกราคม พ.ศ. 2456 เพื่อไปทำพิธีบวงสรวงและสมโภชพระเจดีย์ ในวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2456 โดยมีบรรดาเสื่อป่า ลูกเสื่อ ตำรวจ ทหารเข้าร่วมในพิธี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำหน้าที่ผู้บังคับบัญชากองผสมด้วยพระองค์เองในพิธีคราวนี้ (ราชกิจจานุเบกษา, 2456, น.2839-2860) เหล่านี้เป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์เชื่อมโยงถึงระบบการปกครองแบบกษัตริย์เป็นพระประมุขและสื่อถึงพระบรมราโชบายชาตินิยมของยุคสมัยนั้น (เทพ บุญตานนท์, 2563) การศึกษาพบข้อสังเกตว่าการเชิดชูเกียรติของบุคคลในประวัติศาสตร์ การจุดกระแสความคิดเรื่องกษัตริย์และชาตินิยมนี้จะเชื่อมโยงของจุดประสงค์หลักในการกำหนดกายภาพ สร้างเอกลักษณ์ (identity) ที่สำคัญของอนุสรณ์สถานแห่งนี้ในเวลาต่อมา

2. ช่วงที่สอง: บทบาทการเป็นโบราณสถานและอนุสรณ์สถานแห่งความภูมิใจในชาติ

จากนิยามของสภาการโบราณสถานในกฎบัตรสากลแห่งเมืองเวนิส ซึ่งให้ความสำคัญของแหล่งที่ตั้ง (setting) ที่ทำให้เกิดอนุสรณ์เพื่อ “ระลึกถึง” เหตุการณ์สำคัญในทางประวัติศาสตร์ อันมีผลต่อวัฒนธรรมของการสร้างความศรัทธาในความเป็นชาติและสถาบันพระมหากษัตริย์สืบเนื่องต่อมา จนมาถึงการสร้างตัวแทนการระลึกถึงที่เป็นรูปเคารพ

หลังได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถาน พ.ศ. 2478 ต่อมา พ.ศ. 2495 โครงการพระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ผ่านการอนุมัติให้สร้างขึ้นด้วยงบประมาณเบื้องต้น 3 ล้านบาท จากรัฐบาลและสภาภิบาลโหม ร่วมกับเงินบริจาคของประชาชน (กรมศิลปากร, 2543) เป็นจุดเปลี่ยนอันสำคัญในการสร้างประวัติศาสตร์หน้าใหม่ให้กับพื้นที่ อันเป็นทั้งแหล่งโบราณคดี (archeology site) แหล่งประวัติศาสตร์ (historical site) โบราณสถาน (monument) ให้กลายเป็นอนุสรณ์สถาน (memorial) หรือสถานที่แห่งความทรงจำ (place of memory) การเปลี่ยนโฉมจากพื้นที่ “แหล่ง” (site) ที่ประกอบไปด้วยกายภาพของซากพระเจดีย์และหลักฐานสิ่งของเครื่องใช้ในการสงคราม รวมถึงเรื่องราวที่ระบุให้เชื่อว่าเป็นจุดเกิดเหตุยุทธหัตถี มาสู่การเป็นพระบรมราชานุสรณ์ฯ เป็นการเปลี่ยน “ซากอารยธรรม” (dead monument) ให้เป็น “อนุสรณ์ที่ยังใช้ประโยชน์” (living monument) ขณะที่คุณค่าของความเป็นโบราณสถานในการเป็นตัวแทนของสังคมวัฒนธรรมในอดีต ยังสามารถมีประโยชน์ใช้สอยใหม่ทางด้านจิตใจ การสืบต่อทางวัฒนธรรม ความคิดและความเชื่อ ได้ต่อไป

อีกนัยหนึ่ง ในการก่อสร้างพระบรมราชานุสรณ์ฯ เป็นการเปลี่ยน “อดีต” ระดับตำนาน มาสู่การสร้าง “ประวัติศาสตร์” ให้เป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางในระดับกลุ่มคนในชาติ เกิดเป็นกระบวนทัศน์ (paradigm) เพื่อยกระดับความจดจำ (memory) ให้เป็นความทรงจำแห่งชาติ (national memory)

วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของพื้นที่จากผังบริเวณฯ พ.ศ. 2498

จากผังบริเวณตอนเจดีย์ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ออกแบบโดยกรมศิลปากร เขียนโดยกองผังเมือง กรมโยธาเทศบาล มาตราส่วน 1:2,000 ระบุวันที่ 19 สิงหาคม 2498 แสดงการใช้ที่ดินบนพื้นที่รูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด 376 ไร่ กำหนดถนนหลักกว้าง 30 เมตรรอบโครงการด้านทิศใต้และตะวันตก มีถนนกว้าง 15 เมตรพร้อมคูน้ำขนาดตลอดแนว ถนนทางทิศเหนือและตะวันออก กำหนดจุดทางเข้าหลักทางทิศตะวันตกสู่บริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์โดยตรง ทางเข้าย่อยอื่นอยู่ที่จอดรถ วัดและส่วนที่พักข้าราชการ การใช้ที่ดินแบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ได้แก่ พื้นที่ส่วนพระบรมราชานุสาวรีย์ ซึ่งอยู่ใจกลางเป็นพื้นที่สำคัญหลัก (core zone) และบริเวณโดยรอบ จากการวิเคราะห์รูปแบบและการใช้ที่ดิน สามารถตีความแนวคิดได้ ดังนี้

2.1. บริเวณพระบรมราชานุสรณ์

กายภาพ ประกอบด้วยองค์ประกอบหลัก 2 ส่วน คือ

2.1.1. องค์พระเจดีย์ทรงลังกาสร้างครอบซากอิฐเจดีย์องค์เดิมไว้ เจดีย์มีฐานกว้าง 36 เมตร ความสูงถึงยอด 66 เมตร กรมศิลปากรดำเนินการก่อสร้างเมื่อวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2497 แล้วเสร็จเมื่อวันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2500

2.1.2. พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระศขาธาร ออกศึก ขนาดเท่าครึ่งของพระองค์จริง หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ กว้าง 2.90 เมตร ยาว 5.45 เมตร สูง 7.00 เมตร

ภาพ 1 พระบรมราชานุสาวรีย์และพระเจดีย์
ที่มา: ผู้วิจัย, มีนาคม 2564.

โดยกรมศิลปากรมอบหมายให้ศาสตราจารย์ ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ออกแบบและอำนวยการสร้างแล้วเสร็จเมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2501 แล้วนำขึ้นประดิษฐานบนฐานด้านหน้าองค์พระเจดีย์ด้านทิศตะวันตก ห่างจากฐานพระเจดีย์ออกมาประมาณ 20 เมตร พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9 และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีพันปีหลวง ได้เสด็จพระราชดำเนินบวงสรวงและประกอบพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2502

ทั้งสองพระองค์ประกอบวางตัวทำให้เกิดแกนหลักแนวตะวันออก - ตะวันตก พระบรมราชานุสรณ์ตั้งอยู่บนพื้นที่ดินรูปวงกลม โดยมีจุดศูนย์กลางอยู่ที่องค์พระเจดีย์ รัศมี 150 เมตร ใช้เส้นทางสัญจรกว้าง 15 เมตร เป็นเส้นรอบรูปกำหนดเขตที่ดินเป็นพื้นที่เว้นว่าง

การตีความเชิงความหมายสัญลักษณ์

องค์ประกอบทั้งสองของพระบรมราชานุสรณ์ฯ สะท้อนให้เห็นพัฒนาการทางแนวคิดเรื่องการเลือกรูปแบบกายภาพทางสถาปัตยกรรมเชิงสัญลักษณ์ของอนุสรณ์สถาน ที่พยายามสร้าง “ความรู้สึกแห่งสถานที่” ขึ้น

แนวคิดจากคตินิยมโลกตะวันตกและโลกตะวันออก

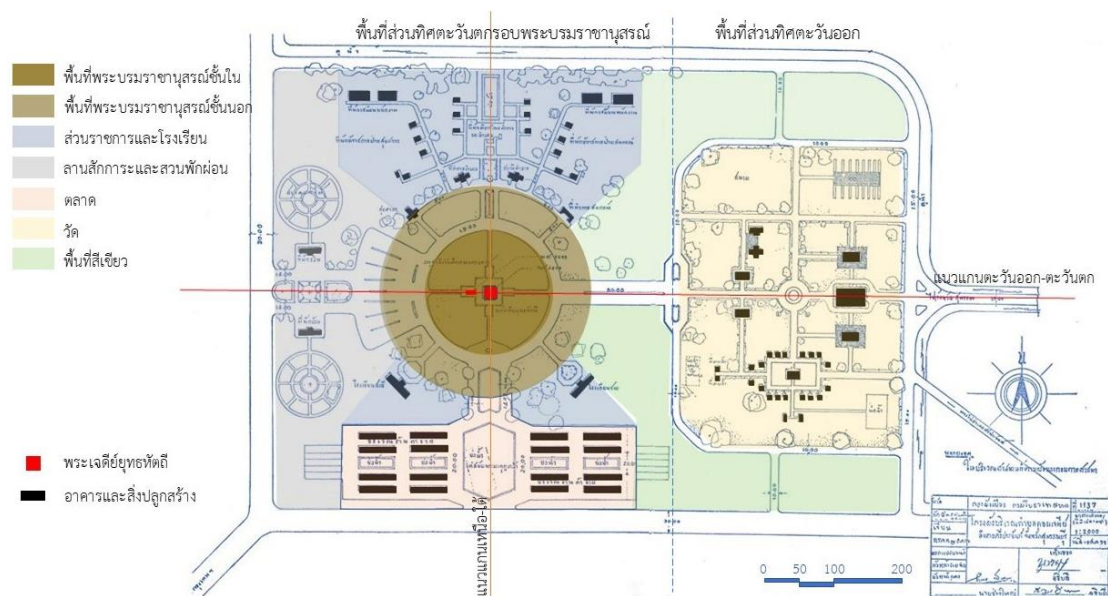
การบูรณะเจดีย์ เป็นตัวอย่างแนวคิดในการเลือกใช้สัญลักษณ์ตามคติโลกตะวันออก จากความเชื่อทางพุทธศาสนาตามประเพณีปฏิบัติมาช้านาน การบูรณะซ่อมสร้างพระเจดีย์หรือสร้างวัด นอกจากจะเป็นการทำบุญกุศลอุทิศแก่ผู้เสียชีวิตและแก่ผู้สร้างแล้วนั้น เจดีย์และวัดยังทำหน้าที่เป็นอนุสาวรีย์หรือเป็นอนุสรณ์ที่ระลึกแก่ผู้วายชนม์ เพราะมูลเหตุของการสร้างเจดีย์เป็นรูปเสมือนเพื่อน้อมนำจิตใจของพุทธศาสนิกชนให้ยึดมั่นในความดี การที่บุคคลแสดงคารวะต่ออนุสาวรีย์นี้ ในจิตใจส่วนหนึ่งจะระลึกถึงคุณผู้ก่อให้เกิดเจดีย์ อีกส่วนหนึ่งก็ระลึกถึงองค์พระศาสดาผู้ทำคุณและเป็นการตั้งมั่นสืบทอดพระศาสนาไปในคราวเดียวกัน (โชติ ภัลลยามิตร, 2539) ดังนั้น ทางเลือกที่จะสืบต่อกายภาพของเจดีย์โดยการสร้างรูปลักษณะกายภาพของ “เปลือก” ครอบองค์ใหม่เป็นการสืบต่อคตินี้ และยังคงสามารถเก็บอนุรักษ์ของแท้ดั้งเดิม “ซาก” อิฐเจดีย์องค์เดิมไว้ภายในได้

การสร้างประติมากรรมพระบรมรูปหล่อสัมฤทธิ์ของสมเด็จพระนเรศวรฯ เป็นตัวแทนรูปเคารพตามกระแสนิยมของโลกตะวันตก ที่เริ่มเข้ามาในไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น การสร้างพระบรมรูปทรงม้าเพื่อเชิดชูพระเกียรติยศ และนำมาประดิษฐานในพื้นที่สาธารณะเปิดโล่ง ณ ลานหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม โดยไม่ได้อาศัยกายภาพเดิม ๆ ดังที่เคยสร้างเป็นรูปแบบเจดีย์หรือรูปเคารพลักษณะอุดมคติแบบพระพุทธรูป และการไม่ตั้งอยู่ในเขตวัดหรือเขตวัง ถึงแม้การสร้างอนุสาวรีย์ที่เป็นอนุสรณ์สถานเพื่อเป็นการจตุกระเสชาตินิยมและสะท้อนความพยายามสร้างประเทศให้ “ก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศ” ที่นี้จะไม่ใช่ที่แรก เหมือนดังที่สร้างอนุสาวรีย์ทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ 1 ตั้งอยู่ในที่เปิดโล่งทิศเหนือของสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. 2462 ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่อย่างไรก็ตามอนุสรณ์ดอนเจดีย์มีสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์อยู่ร่วมกันทั้งคตินิยมเดิมทางพุทธศาสนาและคตินิยมใหม่ตามแบบสากล ซึ่งอาจเป็นที่แห่งแรกในประเทศไทยที่ข้อบังคับประกอบของสัญลักษณ์ทั้งสองมาเรียงอยู่ร่วมกันชัดเจน

แนวความคิดจากการวางองค์ประกอบศิลปะ

การจัดวางองค์ประกอบของพระบรมรูปฯ และองค์พระเจดีย์ ถ้าพิจารณาในแง่การออกแบบองค์ประกอบศิลป์ ทั้งการกำหนดรูปแบบ ความสูง และสัดส่วนขนาดของพระเจดีย์องค์ใหม่ พระบรมรูปและฐานพระบรมรูป การให้องค์พระบรมรูปเป็นแบบประติมากรรมลอยตัวถูกตั้งยกลอยเด่นเหนือระดับสายตาคนธรรมดา ทั้งจากการมองในระยะใกล้และจากการมองในระยะไกล การออกแบบขนาด สัดส่วน ที่ไล่เรียงสอดรับกันจากการมองเห็นด้านข้างและโดยรอบทุกทิศทาง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาพขององค์ประกอบทั้งหมดเมื่อมองจากด้านหน้าทางทิศตะวันตก จะเห็นองค์พระเจดีย์อยู่เป็นฉากหลังเพื่อขับเน้นความเด่นสง่าขององค์พระบรมรูป รวมถึงสีของพระบรมรูปสีเข้มตัดตัดกับองค์พระเจดีย์สีขาวที่อยู่เบื้องหลัง ยิ่งขับเน้นให้เกิดความสง่า น่าเคารพ เป็นภาพสัญลักษณ์แรกที่สาธารณชนจดจำสถานที่นี้ แต่หากมองในแง่การสื่อความหมายหรือนัยยะในเชิงคติธรรมตามประเพณี การออกแบบตำแหน่งจัดวางเรียงกันของพระบรมรูปเบื้องหน้าพระเจดีย์ สื่อถึงความสัมพันธ์อันลึกซึ้งเกี่ยวอุปถัมภ์กันระหว่างกษัตริย์กับพุทธศาสนาของไทย

การวางผังอาคารสำคัญเข้าสู่เส้นรอบรูปที่เป็นทางสัญจรวงกลม ทำให้ที่ว่างในวงกลมเป็นระยะเว้นว่าง สร้างระยะทอดสายตาสู่พระบรมราชานุสาวรีย์และพระเจดีย์ ซึ่งรวมกลุ่มเป็นหนึ่งเดียวกันและเป็นจุดหมายตาจากทุกทิศทุกทาง

ภาพ 2 ผังแสดงการใช้ที่ดินและสิ่งปลูกสร้างในพื้นที่พระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
ที่มา: ผู้วิจัย, ดัดแปลงจากผังบริเวณตำบลดอนเจดีย์ พ.ศ. 2498

2.2. พื้นที่โดยรอบพระบรมราชานุสรณ์

กายภาพ องค์ประกอบอันได้แก่ กลุ่มอาคาร โครงข่ายถนน - ที่จอดรถ พื้นที่เว้นว่าง มีการวางตัวใน 2 ลักษณะ คือ จัดเรียงตามเส้นรอบวงกลมที่มีรัศมีออกจากส่วนพระบรมราชานุสรณ์ และจัดเรียงในแกนหลักตะวันออก - ตะวันตกซึ่งทำมุมฉากกับแกนรองเหนือ - ใต้ สามารถจำแนกผังออกเป็น 2 ส่วนย่อย คือ

2.2.1. พื้นที่ส่วนทิศตะวันตกรอบพระบรมราชานุสรณ์ ใช้การวางตัวตามรัศมีวงกลม แสดงความสำคัญและมุมมองที่ให้ความสำคัญกับส่วนองค์พระเจดีย์ ใช้แกนทิศเป็นรองเสริมในบางจุด

- ทิศเหนือเป็นที่ตั้งของส่วนงานราชการและที่พักข้าราชการ
- ทิศตะวันออกหรือด้านหลังของพระบรมราชานุสาวรีย์เป็นที่เว้นว่างปลูกต้นไม้ และเชื่อมต่อกับพื้นที่วัด
- ทิศใต้ ซึ่งเป็นที่ตั้งของบ่อน้ำโบราณที่มีมาแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถูกขยายเป็นแหล่งน้ำเพิ่มขึ้น และเป็นทีโล่งเตรียมไว้สำหรับตั้งร้านค้า โรงเรียนสตรี และ โรงเรียนชาย
- ทิศตะวันตกซึ่งเป็นด้านหน้าของพระบรมราชานุสาวรีย์ ใช้เป็นแกนนำสายตาและพื้นที่ลานโล่งเพื่อประกอบพิธีถวายสักการะ มีระยะถอยร่นห่างออกจากพระราชนุสาวรีย์เป็นระยะประมาณ 100 เมตร เพื่อให้เกิดระยะมองที่สง่างามของทั้งสององค์ประกอบหลัก รวมถึงเป็นพื้นที่สาธารณะแก่ประชาชน

2.2.2. พื้นที่ส่วนทิศตะวันออก ใช้การวางตัวตามแกนสมมาตร เป็นพื้นที่วัด โดยมีพระอุโบสถซึ่งหันหน้าสู่ทิศตะวันออกเป็นประธานอยู่ตรงกลาง

การตีความเชิงความหมายสัญลักษณ์

แนวคิดจากการเลือกองค์ประกอบ

การใช้องค์ประกอบพื้นฐานอันสะท้อนอุดมการณ์ความคิดเรื่อง “ความเป็นไทย” ที่ประกอบด้วยชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ของประเทศไทย มาเป็นแนวคิดในการกำหนดกิจกรรมการใช้พื้นที่ แนวคิดยุทธศาสตร์ในการสร้างความเป็นชาติจากการเทิดทูนชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์เป็นแนวคิดที่ถูกยกมาใช้ในยุคพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 จนมาสู่ยุคของผู้นำจอมพล ป. พิบูลสงครามและจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ร่วมสมัยกับการก่อตั้งอนุสรณ์สถานแห่งนี้ เพื่อให้โครงการนี้ตอบสนองการดำเนินนโยบายทางการเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา องค์ประกอบของการใช้ที่ดินเพื่อกิจกรรมดังกล่าว จึงถูกสร้างเพิ่มขึ้นในบริเวณโดยรอบ นอกเหนือไปกว่าการเป็นอนุสรณ์สถานโดด ๆ

องค์ประกอบที่เป็นตัวแทนของชาติหรือประชาชน แนวคิดองค์รวมของโครงการทั้งหมดมิได้หยุดเพียงแค่การก่อสร้างในบริเวณพระบรมราชานุสรณ์ แต่ยังวางแนวคิดในการพัฒนาพื้นที่รอบนอก จากเดิมที่เคยเป็นพื้นที่เกษตรกรรมทุ่งโล่งกว้าง มีความหนาแน่นประชากรเบาบาง มีความเป็นอยู่แบบสังคมเกษตรกรรม ส่งเสริมให้เกิดศักยภาพของการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนใหม่ที่มีความหนาแน่นมากกว่าเดิม เกิดกิจกรรมของความเป็นเมือง และเตรียมโครงสร้างพื้นฐานไว้รองรับการเติบโตของตำบลตอนเจดีย์ในอนาคต จะเห็นว่านี่เป็นความแตกต่างจากแนวความคิดของการจัดการอนุสรณ์สถานประเภทสนามรบ แบบเน้นการอนุรักษ์ปกป้องรักษาพื้นที่ที่สำคัญ ดังตัวอย่างที่เกิดขึ้นในยุโรปสมัยก่อน (และยังคงสืบต่อมาถึงปัจจุบัน) ตัวอย่างเช่น การจัดการพื้นที่อนุสรณ์สถานสมรภูมิมิรบครั้งสุดท้ายของนโปเลียน ค.ศ. 1815 (Le Champ de Bataille de Waterloo) ที่เมืองวอเตอร์ลู ประเทศเบลเยียม ซึ่งมีการจัดการตาม “กฎหมายเพื่อการอนุรักษ์สนามรบแห่งวอเตอร์ลู หรือ La Loi du 26 mars 1914” ประกาศใช้เมื่อวันที่ 26 มีนาคม ค.ศ. 1914 (พ.ศ. 2457) เพื่อคุ้มครองพื้นที่สนามรบที่มีกายภาพเป็นที่โล่งในภูมิภาคเนินเตี้ยสลัที่ราบ สิ่งปลูกสร้างที่เกิดก่อนสงครามและถูกบันทึกไว้ในประวัติการรบ และอนุสรณ์ที่ถูกสร้างขึ้นหลังสงคราม การเก็บรักษาให้ความสำคัญกับการรักษาเนื้อที่ดั้งเดิม (authenticity) ของบริเวณแหล่งประวัติศาสตร์ โบราณคดีสนามรบ เน้นความสำคัญของทิวทัศน์ประวัติศาสตร์ (historical landscape) และเก็บรักษาหลักฐาน อาคารสถานที่อ้างอิงต่าง ๆ ที่ได้ถูกกล่าวถึงตามประวัติศาสตร์ไว้อย่างเป็นองค์รวม โดยเน้นการไม่ปลูกสร้างสิ่งใหม่ที่รบกวนทิวทัศน์ประวัติศาสตร์ ซึ่งทั้งหมดเป็นแนวคิดแตกต่างจากแนวคิดการจัดสร้างอนุสรณ์สถานตอนเจดีย์ ที่มุ่งเน้นการสร้างอนุสรณ์สถาน

ควบคู่ไปกับการตั้งรากฐานใหม่ของชุมชน ใช้ที่ดินตอบสนองกิจกรรมของการอยู่อาศัยและการหาเลี้ยงชีพ รวมถึงการสร้างโครงสร้างพื้นฐานของตำบล ตั้งสถานที่ราชการที่เอื้อต่อการปกครองท้องถิ่นและที่อยู่อาศัยสวัสดิการข้าราชการ โรงเรียน ตลาด สาธารณูปโภคและสาธารณูปการ ทางหลวงตัดใหม่และระบบโครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้จะเอื้อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนเกิดใหม่ในอนาคตบนพื้นที่ใกล้เคียง ไม่ให้ส่วนอนุสรณ์สถานอยู่อย่างโดดเดี่ยว ดังนี้เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายสร้างชาติ

องค์ประกอบที่เป็นตัวแทนของศาสนา ในผังบริเวณ พ.ศ. 2498 และภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2512 พบการใช้ที่ดินในอัตราส่วนหนึ่งในสามของผังบริเวณรวม อุทิศให้เป็นวัดในบรรพบุรุษศาสนา ดังที่กล่าวไปแล้วว่าตามประเพณีไทยการสร้างวัดและเจดีย์อาจมีเป้าหมายเรื่องการสร้างบุญเหมือนกัน แต่ประสงค์ของการสร้างวัดแห่งนี้อาจต่างกับการสร้างพระเจดีย์ยุทธหัตถี เพราะมีใช้เป็นตัวแทนของอดีต แต่เป็นการมองมุ่งไปยังประโยชน์สาธารณะในอนาคต

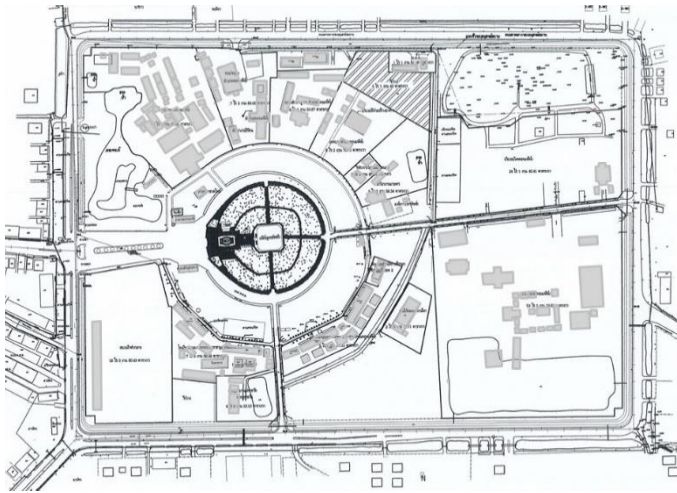
องค์ประกอบที่เป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์ ถูกจัดวางไว้ในส่วนศูนย์กลางผัง การออกแบบและจัดวางมีนัยยะยกให้เป็นสิ่งสำคัญ เป็นผู้นำ การตั้งรูปเสมือนของกษัตริย์ผู้เป็นตำนาน เป็นการเชิดชูให้กษัตริย์เป็นศูนย์รวมจิตใจและเป็นแบบอย่างของความกล้าหาญ ตำแหน่งจัดวางที่หันหน้าไปยังทิศทางมุ่งสู่เขตแดนไทย - พม่า เสมือนการเผชิญกับข้าศึกอย่างสง่างาม หนักแน่น มั่นคง และการปกป้องคุ้มครองประชาชนคนไทยที่อยู่เบื้องหลัง นอกจากนี้เจดีย์ที่อยู่เบื้องหลังเปรียบเป็นแรงสนับสนุนการกระทำนั้น

แนวคิดจากการจัดวางผังและมุมมอง

การวางผังมีแนวความคิดให้น้ำหนักกับการให้ความเคารพกับสิ่งที่สำคัญที่สุด ที่เป็นจุดกำเนิดของความเป็นแหล่งที่ตั้ง (setting) ที่มีความทรงจำดั้งเดิมอันเป็นรากฐานของพื้นที่ ซึ่งได้แก่ ซากโบราณสถานที่ถูกองค์พระเจดีย์ในรูปลักษณะใหม่ครอบอยู่ การวิเคราะห์ผังในแนวระนาบโดยใช้รัศมีวงกลมสร้างให้เกิดสมดุลจากทุกทิศทาง (radial balance) เน้นความสำคัญรวมเข้าสู่กลาง การวางอาคารตามทิศเส้นรอบวงสร้างให้เกิดความรู้สึกถึงพลังขับเคลื่อนอยู่โดยรอบรัศมี การจัดการผังที่มีแกนกลางเป็นเส้นตรงสร้างความชัดเจน สง่าและมั่นคง ที่ว่างของลานด้านหน้าพระบรมราชานุสาวรีย์ทางทิศเหนือ รวมถึงการวางอาคารประกอบและสวนทั้งสองข้างแกนทางเข้า ใช้หลักการสมดุลที่เท่ากัน (symmetrical balance) เพื่อความรู้สึกเป็นทางการ มั่นคง ยุติธรรม สง่างาม และรายละเอียดของเส้นสัญจรย่อยต่าง ๆ ในแนวตั้งฉาก ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นทางการ สร้างความรู้สึกถึงการเชื่อมต่ออย่างมีจุดหมาย

การวิเคราะห์มุมมอง สิ่งที่เป็นแกนกลางของทั้งหมดคือเจดีย์นั้นมีความสูงที่สุดในบรรดาสิ่งก่อสร้างในยุคต้น มองเห็นได้จากการมองตรงเข้ามาตามแนวถนนทางหลวงที่มุ่งเข้าสู่อนุสรณ์สถาน ภาพนี้ได้ถูกกำหนดให้เป็นภาพจำแรกหรือจุดหมายตาจากระยะไกล และภาพจำลำดับที่สองคือ จากการมองในระยะใกล้ หน้าประตูทางเข้าหันเข้าสู่ลานเปิดโล่งด้านหน้าพระบรมราชานุสาวรีย์ ผู้ออกแบบกำหนดให้เห็นองค์พระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวร ที่มีสลุบยอดแหลมชี้ขึ้นสู่ฟ้าเป็นฉากหลัง สร้างความรู้สึกเบาลอยสู่เบื้องบน การออกแบบและจัดวางองค์ประกอบต่าง ๆ มีสัดส่วนคำนวณไว้แล้วอย่างสวยงาม และการทำผังทรงกลมเน้นรัศมีและแนวแกน ล้วนแล้วแต่เพื่อพุ่งความสนใจไปสู่องค์รวมของพระบรมราชานุสรณ์ เพื่อหวังให้เป็นภาพจำและตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ในความคิดรวบยอดสูงสุด

3. ช่วงที่สาม: บทบาทการเป็นส่วนบริการของเมืองใหม่และแหล่งท่องเที่ยว

ภาพ 3 ผังบริเวณก่อนการปรับปรุงภูมิทัศน์ สสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2563
ที่มา: ผู้วิจัย, ตัดแปลงจากผังของกรมศิลปากร, 2563.

หลังจากการเปิดอนุสรณ์สถาน การมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณโดยรอบเพิ่มขึ้นเรื่อยมา จนยกระดับเป็นอำเภอตอนเจดีย์ในปัจจุบัน

กายภาพ จากการศึกษาวิเคราะห์รูปถ่ายทางอากาศประกอบกับการสังเกตการณ์บนพื้นที่จริง พบปัญหาด้านกายภาพที่เป็นประเด็นสำคัญ คือ ทัศนียภาพจากสิ่งปลูกสร้างที่ไม่จัดวางตามแผนผังที่กำหนดไว้เดิม พบมากในพื้นที่ส่วนงานราชการและโรงพยาบาลซึ่งการใช้งานหนาแน่นมาก อาคารจำนวนมากจัดวางอย่างไม่เป็นระบบ รก ไร้ระเบียบ รูปทรงและขนาดผังพื้นหลากหลาย ไม่มีเอกภาพ ขนาดแนวทางข้อกำหนดควบคุมสิ่งก่อสร้างทาง

กายภาพ รูปด้าน สีเส้นและความสูงของอาคาร การสัญจรที่เน้นใช้รถยนต์มีความสับสนวุ่นวาย เกิดพื้นที่ตาดแข็งแห้งแล้งบนที่ว่างระหว่างอาคาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาเรื่องระยะพื้นที่เว้นว่างและการบดบังมุมมองสู่อุสาวรีย์ นอกจากนี้พื้นที่ที่ใกล้วัดซึ่งเป็นสวนสาธารณะในความควบคุมดูแลของเทศบาลตำบลมีผู้ใช้งานน้อยมาก ใช้พื้นที่ไม่คุ้มค่า สิ่งอำนวยความสะดวกถูกละเลยทิ้งทรุดโทรม ขาดการดูแลรักษาด้านพืชพันธุ์ บรรยากาศไม่ร่มรื่นรมย์ เข้าถึงยากและเกิดปัญหาอาชญากรรม

กิจกรรม อนุสรณ์สถานถูกปรับให้รองรับบทบาทของการเป็นแหล่งท่องเที่ยวและแหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์ มีการจัดกิจกรรมที่ระลึกประจำปี คืองานแสดงแสงสีเสียง มีผลดีต่อเศรษฐกิจแต่อาจนำมาซึ่งความวุ่นวายหากไร้การจัดการที่ดี

การตีความเชิงความหมายสัญลักษณ์

บทบาทของการเป็นส่วนบริการของเมืองใหม่ สร้างปัญหาทางกายภาพที่ไม่ส่งเสริมภาพลักษณ์การเป็นแหล่งประวัติศาสตร์และโบราณสถาน ไม่เป็นผลดีกับสัญลักษณ์แห่งความภูมิใจในชาติและความเป็น “สถานที่”

มีข้อสังเกตว่าความเป็น “สถานที่แห่งความระลึกถึง” ยังคงอยู่เป็น “ความรู้สึกแห่งสถานที่” เฉพาะในเขตพระบรมราชานุสรณ์ซึ่งดูแลโดยกรมศิลปากร ที่ผ่านการปรับปรุงภูมิทัศน์ครั้งล่าสุด เมื่อ พ.ศ. 2563 โดยการปรับผังพื้นวงกลมให้มีรูปทรงกลมชัดเจนขึ้น พร้อมทั้งออกแบบองค์ประกอบภูมิทัศน์ลานด้านหน้าและรอบพระบรมราชานุสาวรีย์ เพิ่มพื้นที่สีเขียวจัดการพื้นที่สำหรับสักการะให้เป็นสัดส่วน และเพิ่มกิจกรรมสวนพืชรักบี้ให้ข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อผู้มาเยือน ทำให้ยังคงรักษาภาพจำและบรรยากาศของความน่าเลื่อมใสศรัทธาและความสง่างามเอาไว้ได้ การเปลี่ยนแปลงในพื้นที่นี้เป็นไปเพื่อการรักษา อนุรักษ์ และเชิดชูคุณค่าแห่งองค์พระบรมราชานุสาวรีย์ พร้อมอำนวยความสะดวกแก่นักท่องเที่ยวและผู้มาสักการะ

สรุปผลการวิจัย

การวิจัยพบว่า องค์ประกอบหลักที่ทำให้เกิดการรับรู้ความเป็น “สถานที่” ของพระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ อันได้แก่ (1) ลักษณะทางกายภาพหรือสิ่งที่ปรากฏ (2) กิจกรรมและการใช้สอย และ (3) ความหมาย สัญลักษณ์ หรือ ภาพจำ ทั้งสามสิ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงซึ่งกันและกัน ปัจจัยทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ เช่น นโยบาย ค่านิยม กิจกรรมของผู้ใช้งาน มีผลต่อการกำหนดกายภาพ ทั้งกิจกรรมและกายภาพที่ปรากฏมีส่วนสำคัญในการสร้างคุณค่าและกำหนดความหมายของพื้นที่

องค์รวมของทั้งสามปัจจัยสร้างให้เกิดการรับรู้ภาพจำ (image) ที่แสดง “บทบาทเด่น” (role) ของสถานที่นั้นในแต่ละยุคสมัย เรียงลำดับจากอดีตมาปัจจุบัน ดังนี้ จากสนามรบ พุ่มร้างป่าละเมาะ พื้นที่เกษตรกรรม แหล่งประวัติศาสตร์เชิงตำนาน แหล่งโบราณคดีเชิงประจักษ์ โบราณสถาน อนุสรณ์สถาน แหล่งท่องเที่ยวและส่วนบริการของเมืองใหม่ ถึงแม้ภาพจำ

เหล่านี้จะแตกต่างกันไปในรายละเอียดของแต่ละยุค แต่ตอนเจดีย์ก็ได้ทำหน้าที่เป็น “สถานที่แห่งความทรงจำ” อยู่ตลอดในทุกช่วงเวลาตั้งแต่อดีตก่อนการค้นพบจนถึงปัจจุบัน “ความรู้สึกแห่งสถานที่” ที่คงอยู่มาโดยตลอดนั้น คือจิตสำนึกแห่งชาติ (national consciousness) ในเรื่องความซาบซึ้งถึงภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ การยกย่องเชิดชูวีรบุรุษ และความภูมิใจในชาติ ความรู้สึกเหล่านี้ประกอบกันเป็นอัตลักษณ์ของสถานที่

ข้อเสนอแนะ

คุณค่าของพระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์เกิดจากรู้สึกแห่งสถานที่ โดยมีรายละเอียดดังที่กล่าวมาข้างต้น ดังนั้น การอนุรักษ์พัฒนาใด ๆ ต้องเก็บรักษาความรู้สึกแห่งสถานที่ โดยเก็บรักษากายภาพที่สำคัญดั้งเดิม ปรับปรุงแก้ไขสิ่งนี้อาจส่งผลกระทบต่อภาพรวมหรือลดทอนคุณค่าของอนุสรณ์สถาน ปรับปรุงผังแม่บทการใช้ที่ดิน ที่ว่างและสิ่งปลูกสร้าง ปรับปรุงมุมมองสู่พระบรมราชานุสรณ์ และภาพทัศนในบริเวณโดยรอบ เป็นต้น ในส่วนกิจกรรม คัดเลือกกิจกรรมทางสังคม วัฒนธรรมที่สอดคล้องกับความรู้สึกแห่งสถานที่ กิจกรรมใหม่ต้องไม่ขัดแย้งหรือส่งผลเสียต่อกายภาพหรือทำลายบรรยากาศโดยรวมของสถานที่ เน้นย้ำคุณค่าของความรู้สึกแห่งสถานที่โดยการสร้างเป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ระดับประเทศ

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2543). รายงานการบูรณะเจดีย์ในพระบรมราชานุสรณ์ดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี. [ม.ป.ท.].
- คณะกรรมการบูรณะอนุสรณ์ดอนเจดีย์. (2502). *อนุสรณ์ดอนเจดีย์ ที่ระลึกในงานพิธีเปิดอนุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช 25 มกราคม 2502*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธนาคารออสลิน.
- โชติ กัลยาณมิตร. (2539). *สถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม*. กรุงเทพมหานคร: สมาคมสถาปนิกสยาม.
- ตรี อมาตยกุล. (2498). *เรื่องเจดีย์ยุทธหัตถี*. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.
- เทพ บุญदानนท์. (2563). การค้นพบหลักฐาน “เจดีย์ยุทธหัตถี” ที่ใช้ยืนยันตำนานพระนเรศวรชนช้างเป็นเรื่องจริง. สืบค้นเมื่อ 15 ธันวาคม 2563, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_22125.html
- เรื่องเสด็จพระราชดำเนิน ไปนมัสการพระเจดีย์ ที่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีไชยชนะยุทธหัตถี. *ราชกิจจานุเบกษา*. (2456, 3 มีนาคม). ตอนที่ 30ง. หน้า 2839-2860.
- Canter, D. (1977). *The psychology of place*. London: Architectural Press.
- ICOMOS. (1964). *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter)*. Adopted at the ICOMOS 2nd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Venice.
- Montgomery, J. (1998). Making a city: Urbanity, vitality and urban design. *Journal of Urban Design*, 3(1), 93-116.
- Nora, P. (1989). Between memory and history. *Représentations*, 26(1), 7-12.
- Nora, P. (1997). *Les lieux de mémoire vol. 1*. Paris: Quarto-Gallimard.
- Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*. London: Academy Editions.
- Norberg-Schulz, C. (1988). *Architecture: Meaning and place*. New York: Rizzoli International Publications.
- Punter, J. (1991). Participation in the design of urban space. *Landscape Design*, 200, 24-27.

Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.

Spencer, C. & Dixon, J. (1983). Mapping the development of feelings about the city. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 8, 373-383.

Taylor, K. (2008). Landscape and memory: Cultural landscapes, intangible values and some thoughts on Asia. *Proceedings of the 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: Finding the Spirit of Place - Between the Tangible and the Intangible*. Quebec, Canada.

UNESCO. (2003, October 17). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. Adopted by the General Conference, Paris.